

Η πυρπόληση του Περιβολίου και η επίδραση της στη συλλογική μνήμη της κοινότητας

Γιώργος Σαββανάκης

Υποψήφιος Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
giorgos.savvanakis@gmail.com

Στη μνήμη του Αποστόλου (Λάκη) Ζιόμπορα

Abstract

In October 1943, the German occupation forces, in the context of an extensive military operation, set fire to dozens of villages in the Pindos mountains. One of these was the village of Perivoli. The village was burned, almost destroyed, and there were at least sixteen victims. The present research is an attempt to take an interdisciplinary approach to the event, both from the perspective of history and social anthropology. First, the historical events, which are related to the clashes between Greek National Resistance guerrillas and German military units and the subsequent burning of the village, are presented and examined. An attempt is then made to explore the impact and the effect of this particular event on the community itself and its collective memory. The research questions focus on the content of the memories, how they are preserved and the meaning that community members attribute to the incident itself.

Keywords: *Collective Memory, memorials, operation “Panther”, Perivoli, Pindos, Greek National Resistance.*

Οι κοινωνίες θυμούνται. Η λειτουργία, διατήρηση και ενεργοποίηση της κοινωνικής μνήμης διαφέρει, βέβαια, σε σχέση με την προσωπική μνήμη, αλλά η ύπαρξη της είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο. Οι κοινωνίες θυμούνται -ή σε κάποιες περιστάσεις επιλέγουν να ξεχθούν- με διάφορους τρόπους. Οι αφηγήσεις, τα δημοτικά τραγούδια, οι μνημονικοί τόποι, τα αγάλματα, τα μνημεία και οι τελετές μνήμης είναι μόνο μερικοί από τους τρόπους με τους οποίους μία κοινότητα επιλέγει να αναπαραστήσει το παρελθόν και να θυμηθεί τα γεγονότα. Στη συγκεκριμένη εργασία θα εξετάσουμε ένα ιστορικό γεγονός, την πυρπόληση του Περιβολίου από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής το 1943 στο πλαίσιο της επιχείρησης «Πάνθηρας», και το πώς διατηρήθηκε στη συλλογική μνήμη των μελών της κοινότητας.

Το ιστορικό πλαίσιο και τα γεγονότα

Στα Γρεβενά ήδη από τις 26 Απριλίου του 1941 είχε συγκροτηθεί αντιστασιακή επιτροπή Εθνικής Απελευθερωτικής Οργάνωσης, με σκοπό την οργάνωση, προετοιμασία και ανάπτυξη του αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας. Η επιτροπή συνδέθηκε και με άλλες αντιφασιστικές οργανώσεις, διέθετε ραδιόφωνο και εξέδιδε την εφημερίδα «Λευθεριά». Στην επιτροπή συμμετείχαν και οι περιβολιώτες Μιχάλης Χατζής και Θανάσης Γιαννούσης (Γκανάτσιος, 2004, 41).¹

Η ένοπλη δράση των αντιστασιακών ομάδων της περιοχής, όμως, δεν ξεκίνησε παρά στην περίοδο του χειμώνα του 1942-43. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1943 η Εθνική Αντίσταση είχε οργανωθεί επαρκώς και οι αντάρτικες ομάδες είχαν πλημμυρίσει τα βουνά της Πίνδου. Οι αντάρτες είχαν πετύχει σημαντικές νίκες και στη Θεσσαλία, κυρίως ενάντια στις ιταλικές δυνάμεις Κατοχής, και ένα μεγάλο μέρος του ορεινού κυρίως όγκου θα μπορούσε να θεωρηθεί ελεύθερο έδαφος.

Για την εξέλιξη του ένοπλου αγώνα στη Δυτική Μακεδονία κομβικής σημασίας υπήρξαν δύο γεγονότα, η μάχη του Φαρδύκαμπου και η αιχμαλωσία της ιταλικής φρουράς στη Βωβούσα. Η μάχη του Φαρδύκαμπου (4-7 Μαρτίου 1943) ήταν μία από τις σημαντικότερες στιγμές

¹ Τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής ήταν οι Τηλέμαχος Ευθυμιάδης, Γεώργιος Αργυρίου, Θόδωρος Μυλωνάς και Παρμενίων Κοντοκώτσιος.

του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στην περιοχή.² Οι απώλειες για τους Ιταλούς ήταν τεράστιες. Οι πρωταγωνιστές της μάχης κατέγραψαν δέκα νεκρούς, πενήντα πέντε τραυματίες, πεντακόσιους τριάντα έξι στρατιώτες και δεκαεπτά Ιταλούς αξιωματικούς αιχμαλώτους. Στα χέρια των ανταρτών πέρασε επίσης μεγάλη ποσότητα οπλισμού, τρία αυτοκίνητα και δεκάδες μουλάρια και άλογα (Δρόσος, 1984, 137).

Η επιχείρηση εναντίον της ιταλικής φρουράς της Βωβούσας έλαβε χώρα έναν μήνα αργότερα (5-4-1943). Η φρουρά είχε δύναμη περίπου είκοσι άνδρες αλλά ενισχυόταν και με μερικούς λεγεωνάριους της περιοχής. Η εξέλιξή της ήταν σημαντική γιατί από τη μία αποτελούσε κέντρο τρομοκρατίας για τους κατοίκους και προπαγάνδας των λεγεωναρίων και από την άλλη διότι ο ιταλικός στρατός μπορούσε κινούμενος από τα Γιάννενα μέσω της Βωβούσας να βρεθεί εύκολα πίσω από τις αντιστασιακές δυνάμεις. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ αριθμούσαν σαράντα αντάρτες από τα χωριά Ζιάκας, Σπήλαιο, Πολυνέρι, Φιλιππάιοι. Οι αντάρτες χωρίστηκαν σε δύο μέρη. Η ομάδα του Ζιάκα, με οδηγό τον Κούλη Παπαθεοδώρου από το Περιβόλι, κατευθύνθηκε μέσω του δάσους Μπαϊτάνι στην Βωβούσα και οι ομάδες Πολυνερίου, Φιλιππαιών, Σπηλαίου, με οδηγό τον Νίκο Μπέζα από την Αβδέλλα, κινήθηκε προς Βωβούσα μέσω της τοποθεσίας «Ταμπούρι Ζιάκα». Κατά τη διάρκεια της μάχης έντεκα Ιταλοί αιχμαλωτίστηκαν και οι υπόλοιποι (καθώς και ένας λεγεωνάριος) σκοτώθηκαν (Γκανάτσιος, 2004, 88).

Η επίδραση των μαχών αυτών ήταν καθοριστική. Τόνωσε το ηθικό των κατοίκων της περιοχής και προκάλεσε κύμα ενθουσιασμού, έδωσε άφθονο πολεμικό υλικό στην Αντίσταση και δημιούργησε μία ελεύθερη ελληνική ζώνη. Ο ιταλικός στρατός στις 23-3-1943, λίγο καιρό μετά τη μάχη του Φαρδύκαμπου, έφυγε από την πόλη των Γρεβενών.

Την κατάσταση αυτή θέλησαν να αλλάξουν οι γερμανικές δυνάμεις σχεδιάζοντας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1943. Στις αρχές Σεπτεμβρίου οργάνωσαν την «επιχείρηση Γρεβενά» με σκοπό την κατάληψη της πόλης των Γρεβενών, που θεωρούνταν προπύργιο ανταρτών. Η κατοχή της πόλης θεωρήθηκε καθοριστική για την

---

² Αναλυτική περιγραφή της μάχης βλ. Γκανάτσιος, 2004, 56-62 και Δρόσος, 1984.

σχεδιαζόμενη και σίγουρα πιο σημαντική επιχείρηση, δηλαδή τη διάνοιξη του οδικού άξονα Τρικάλων–Ιωαννίνων (επιχείρηση «Πάνθηρας»³). Η επίθεση ενάντια στα Γρεβενά εκδηλώθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1943 και την ίδια μέρα η πόλη πέρασε υπό τον έλεγχο των γερμανικών στρατευμάτων (Δορδανάς, 2002, 412-413).

Μετά την κατάληψη των Γρεβενών ο σχεδιασμός στράφηκε στην επιχείρηση «Πάνθηρας». Βασικός στόχος της προαναφερόμενης επιχείρησης ήταν η διάνοιξη της οδού Ιωαννίνων-Τρικάλων, που θα εξασφάλιζε την ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ελλάδας και τον γρηγορότερο εφοδιασμό, μέσω της Λάρισας, της 1^{ης} μεραρχίας που έδρευε στα Γιάννενα. Ένας δεύτερος στόχος ήταν η καταστροφή των βάσεων εφοδιασμού του ΕΛΑΣ και η δημιουργία μιας νεκρής ζώνης αρκετών χιλιομέτρων εκατέρωθεν του κεντρικού δρόμου που ένωνε τα Γιάννενα με τα Τρίκαλα (Δορδανάς, 2002, σ. 421). Ο μεγάλος αριθμός ανταρτών, κυρίως του ΕΛΑΣ αλλά και του ΕΔΕΣ, που ήλεγχαν τη βασική οδική αρτηρία και η αποδιοργάνωση της οικονομικής και πολιτικής ζωής των ορεινών χωριών, μέσω της ολοκληρωτικής καταστροφής τους, ώθησαν τους Γερμανούς στο σχεδιασμό της επιχείρησης «Πάνθηρας». Ο ορεινός όγκος, ο οποίος αποτελούσε πυρήνα της αντίστασης έπρεπε να πληγεί, ώστε να είναι αδύνατη η διατήρηση ενός αντάρτικου στρατού (Κωνσταντινίδης, 2011, 80-81).

Η επιχείρηση ανατέθηκε στο 22^ο Σώμα Στρατού Ορεινών Καταδρομών με επικεφαλής τον Χούμπερτ Λάντς. Στην επιχείρηση πήραν μέρος περίπου 5000 Γερμανοί στρατιώτες (Κωνσταντινίδης, 2011, 94). Ο σχεδιασμός της είχε ξεκινήσει από τις 29 Αυγούστου. Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε συνεργασία μεταξύ του γερμανικού και του ιταλικού στρατού. Συγκεκριμένα η ιταλική μεραρχία Πινερόλο θα κινούνταν από τα ανατολικά προς τα δυτικά με σκοπό τη διάνοιξη της διάβασης του Μετσόβου. Η ομάδα μάχης Εμπερλάιν θα κινούνταν από τα Γρεβενά προς Νότο και η 1^η μεραρχία ορεινών καταδρομών από τα δυτικά προς το Μέτσοβο. Η συνθηκολόγηση, όμως, της Ιταλίας στις 9 Σεπτεμβρίου άλλαξε τον αρχικό σχεδιασμό και οδήγησε στην προσωρινή αναβολή

---

³ Ο Αρσενίου τη χαρακτηρίζει ως τη σφοδρότερη επίθεση που δέχτηκε ποτέ ο ΕΛΑΣ (Αρσενίου, 1999).

της όλης επιχείρησης, που ξεκίνησε τελικά μόνο από τον γερμανικό στρατό στις 18 Οκτωβρίου (Μάγερ, 2009, 29).

Οι Γερμανοί συγκρότησαν τρεις ομάδες μάχης: Τη Δυτική ομάδα μάχης, την Ανατολική ομάδα μάχης και την ομάδα μάχης του Βορρά. Η Δυτική ομάδα ξεκίνησε από τα Γιάννενα, η Ανατολική ομάδα από την Καλαμπάκα και η ομάδα του Βορρά από την Κόνιτσα. Τελικός προορισμός και στόχος και των τριών ήταν η περιοχή του Μετσόβου και η διάβαση του Ζυγού.

Η ομάδα που εμπλέκεται στην πυρπόληση του Περιβολίου και τη δολοφονία 16 κατοίκων είναι η ομάδα μάχης του Βορρά. Αρχηγός της ήταν ο ταγματάρχης Χάραλντ Φον Χίρτσφελντ (Von Hirschfeld). Η ομάδα αποτελούνταν από τρία τάγματα ορεινών καταδρομέων, ένα τμήμα ορεινού πυροβολικού, ένα λόχο ορεινών σκαπανέων, ένα ή δύο τάγματα μεταφορών και χωρίστηκε σε δύο τμήματα. Το ένα, αποτελούμενο από το 1^ο και 2^ο τάγμα καταδρομέων κατευθύνθηκε μέσω Βρυσχωρίου και Λάιστας στη Βωβούσα, με τελικό προορισμό την περιοχή του Μετσόβου και το άλλο τμήμα, αποτελούμενο από το 3^ο τάγμα, αφού πέρασε από Παλιοσέλι, Δίστρατο και Αβδέλλα έφτασε στο Περιβόλι. Η συνολική δύναμη της ομάδας μάχης του Βορρά ήταν 2900 άνδρες (Κωνσταντινίδης, 2011, 87-88, 95). Στην περιοχή του Περιβολίου συνάντησαν, όπως συμπεραίνεται από τις γερμανικές πηγές, τη σημαντικότερη αντίσταση. Στο Περιβόλι υπήρχε ισχυρή δύναμη του ΕΛΑΣ (περίπου 250 αντάρτες) με δύο λόχους, εφτά ελαφριά και τέσσερα βαριά πυροβόλα (Κωνσταντινίδης, 2011, 234). Στις 20 Οκτωβρίου δύο αντάρτες στην περιοχή «Τίζα» πυροβόλησαν εναντίον ενός γερμανικού λόχου που κατευθυνόταν προς την Βάλια Κάλντα και το Μέτσοβο. Σε σήμα ασυρμάτου της ομάδας Χίρτσεφλεντ αναφέρεται ότι στις 20 Οκτωβρίου γύρω στις 16:00 η ομάδα δέχθηκε πυρά 2 χλμ. Νοτιοδυτικά του Περιβολίου. Το έδαφος εκκαθαρίστηκε με επιχείρηση (Κωνσταντινίδης, 2011, 247).

Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν το γεγονός, αν και οι λεπτομέρειες παρουσιάζουν διαφορές από αφήγηση σε αφήγηση. Με βάση τις μαρτυρίες, τα πυρά ξεκίνησαν είτε από έναν είτε από δύο είτε από τρεις αντάρτες, ενώ και οι Γερμανοί στρατιώτες, που ήταν πολύ λίγοι,

δυο-τρεις όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι μαρτυρίες, άλλες φορές παρουσιάζονται ως εμπροσθοφυλακή και άλλες ως ξεχασμένοι στο τέλος.

Η πιο σημαντική μάχη πάντως έγινε την επόμενη μέρα, στις 21 Οκτωβρίου. Ο γερμανικός στρατός παγιδεύτηκε από ομάδα διακοσίων ανταρτών. Μετά από σφοδρή μάχη οι Γερμανοί κατάφεραν να διαφύγουν προς την Βωβούσα, αφήνοντας πίσω τους πέντε νεκρούς. Αυτή μάλλον ήταν και η μοναδική στρατιωτική επιτυχία των δυνάμεων της Αντίστασης κατά τη διάρκεια της επιχείρησης «Πάνθηρας» (Κωνσταντινίδης, 2011, 274).

Τέσσερις μέρες αργότερα (25 Οκτωβρίου) οι Γερμανοί επέστρεψαν στο χωριό, καθώς όπως ήδη αναφέραμε, στόχος της επιχείρησης ήταν και η καταστροφή των βάσεων ανεφοδιασμού των ανταρτών και η δημιουργία νεκρής ζώνης. Οι κάτοικοι του χωριού μάταια, όπως βέβαια και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, έκαναν μία επιτροπή προκειμένου να υποδεχτούν τους Γερμανούς και να τους πείσουν να μην καταστρέψουν το χωριό. Οι περισσότεροι μάζεψαν γρήγορα ό,τι μπορούσαν από τα υπάρχοντά τους και έφυγαν στο δάσος, για να σωθούν. Όσοι από τους κατοίκους προσπάθησαν να σώσουν τα σπίτια τους κάηκαν ζωντανοί, ενώ άλλοι που προσπάθησαν να διαφύγουν εκτελέστηκαν, όπως για παράδειγμα η Χαρίκλεια Μούχα, 27 ετών, η οποία προσπάθησε να διαφύγει προς την τοποθεσία «Κήπος της Έρης» αλλά πυροβολήθηκε από Γερμανούς στρατιώτες. Ανάμεσα στα θύματα υπήρξαν και μικρά παιδιά ακόμα και αβάφτιστα μωρά. Το χωριό καταστράφηκε ολοσχερώς, τα σπίτια κάηκαν όλα, περίπου 400. Σώθηκαν μόνο δύο τρία και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.

Το Περιβόλι βρέθηκε στη δίνη μιας τεράστιας στρατιωτικής επιχείρησης. Κατά τη διάρκειά της δολοφονήθηκαν περίπου 250 άμαχοι κάτοικοι των χωριών της Πίνδου και πυρπολήθηκαν περίπου 4800 σπίτια (Κωνσταντινίδης, 2011, 195). Η τραγική μοίρα του χωριού ήταν προδιαγεγραμμένη, από τη στιγμή μάλιστα που προβλήθηκε σθεναρή αντίσταση. Οι διαταγές των Γερμανών εξάλλου, όπως αναφέρονται στο επιτελικό σχέδιο, ήταν σαφείς « α) Οι αντάρτες που πιάνονται με τα όπλα στα χέρια να εκτελούνται β) ο άρρηγ πληθυσμός των

αντάρτικων περιοχών ηλικίας 15-70 χρονών να συγκεντρώνεται και να στέλνεται σε στρατόπεδα εργασίας. Η διατροφή τους εκεί είναι θέμα του Δημάρχου. γ) οι γυναίκες και τα παιδιά να αφεθούν ανενόχλητα⁴ δ) Όλα τα χωριά στις αντάρτικες περιοχές, στα οποία συναντάται αντίσταση να καταστρέφονται, εκτός από λίγα σπίτια για τις γυναίκες και τα παιδιά ε) όλα τα ζώα να διώχνονται, για να αφαιρεθούν από τις ανταρτοομάδες οι βάσεις για τη διατροφή τους. Στο βαθμό που αυτό δεν είναι δυνατό να προσκομίζονται επί τόπου για τη διατροφή των στρατιωτών. στ) η λεία σε όπλα, πυρομαχικά και υλικό να μεταφερθεί μακριά ή να γίνει τελείως άχρηστη ζ) Όλα τα αποθέματα να κατασχεθούν και να μεταφερθούν» ((Κωνσταντινίδης, 2011, 91). Ας μην ξεχνάμε ότι ο στόχος της επιχείρησης, δηλαδή η διάνοιξη της οδού Ιωαννίνων–Τρικάλων είχε επιτευχθεί από τις 22 Οκτωβρίου (αλλά παρ' όλ' αυτά ο γερμανικός στρατός επέστρεψε και έκαψε το χωριό). Έπειτα από αυτή την ημερομηνία ο στόχος τους ήταν η καταδίωξη των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και η δημιουργία νεκρής ζώνης με την καταστροφή των χωριών, τα οποία μπορούσαν να θεωρηθούν ως χώροι αποθήκευσης πυρομαχικών και γενικά ως μέρη από τα οποία θα μπορούσαν να επωφεληθούν οι αντάρτικες μονάδες (Δοδρανάς, 2002, 424).

Η επίδραση του ιστορικού γεγονότος στη συλλογική μνήμη.

Ο όρος μνήμη δεν είναι μία μονοδιάστατη εννοιολογική κατηγορία αλλά ένας ευρύς όρος που μπορεί να έχει διάφορες μορφές. Μπορούμε να μιλήσουμε για ατομική μνήμη, αυτοβιογραφική μνήμη, ιστορική μνήμη, συλλογική μνήμη. Δεν θυμόμαστε, λοιπόν, μόνο σε ατομικό επίπεδο αλλά και σε συλλογικό, δηλαδή δεν θυμούνται μόνο οι άνθρωποι αλλά και ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, κοινότητες ακόμα και έθνη. Οι δύο, βέβαια, αυτές μνήμες –η ατομική και η συλλογική– δεν λειτουργούν τελείως ανεξάρτητα η μία από την άλλη αλλά αλληλοεπηρε-

---

⁴ Η διαταγή αυτή τόσο στο Περιβόλι όσο και στα περισσότερα χωριά δεν εφαρμόστηκε καθώς δεκάδες είναι οι περιπτώσεις γυναικών και παιδιών που βρήκαν τραγικό θάνατο.

άζονται. Ουσιαστικά ακόμα και οι προσωπικές μας μνήμες επηρεάζονται συνήθως από την ομάδα στην οποία ανήκουμε. Κάθε ατομική μνήμη, λοιπόν, είναι μία οπτική της συλλογικής μνήμης (Halbwachs, 2013, 73). Μάλιστα η προσωπική μνήμη που συμβαδίζει με τη συλλογική μνήμη μας βοηθάει να αισθανθούμε και μέλη της κοινότητας. Για παράδειγμα, ένα άτομο μπορεί να θυμάται ένα σημαντικό γεγονός που επηρέασε το χωριό καταγωγής του και έτσι, με αυτόν τον τρόπο, γίνεται κι αισθάνεται κι αυτό μέλος της κοινότητας (Halbwachs, 2013, 102).

Η μνήμη δεν είναι κάτι το αμετάβλητο. Είναι μία επιλεκτική δημιουργία του παρελθόντος, η οποία συμβαίνει στο παρόν. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Maurice Halbwachs, πρωτοπόρος στην έρευνα της έννοιας της ατομικής και συλλογικής μνήμης, «*Η ανάμνηση είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό μια ανακατασκευή του παρελθόντος με τη βοήθεια δεδομένων που δανειζόμαστε στο παρόν, ανακατασκευή την οποία έχουν προετοιμάσει άλλες ανακατασκευές που έχουν δημιουργηθεί σε προηγούμενες εποχές κι απ' όπου η εικόνα του παρελθόντος έχει προκύψει ήδη παραλλαγμένη*» (Halbwachs, 2013, 94). Συνεχώς ανακατασκευάζεται και μετασχηματίζεται εξαιτίας διαφόρων παραγόντων. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να είναι 1) η χρονική απόσταση που μας χωρίζει από το γεγονός που θυμόμαστε, που έχει ως αποτέλεσμα την εξασθένησή της 2) οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που έχουν μεσολαβήσει ανάμεσα στο ίδιο το γεγονός και στην εποχή που αφηγούμαστε μία ανάμνησή μας και 3) οι αλλαγές στα ήθη και στις αξίες. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα προϊόν συνεχούς διαπραγματεύσεως. Συχνά οι μνήμες προσαρμόζονται, ώστε να συμβαδίζουν με τις γνώσεις ή τις προσδοκίες μας. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε και την έννοια της επιλεκτικότητας της μνήμης. Υπάρχουν, δηλαδή, πολιτικές της μνήμης. Τόσο ατομικά όσο και συλλογικά επιλέγουμε τι θυμόμαστε και τι ξεχνάμε. Η κοινωνική λήθη είναι όχι απλά μία μορφή μνήμης αλλά και απαραίτητη προϋπόθεσή της (Halbwachs, 2013). Πρόκειται για μία στρατηγική της μνήμης που καθορίζει ποια συμβάντα του παρελθόντος αποσιωπούνται και ποια όχι (Μαντόγλου, 2011, 195, 198).

Η συλλογική μνήμη παράγεται μέσω κάποιων μηχανισμών. Οι κυριότεροι στους οποίους θα μπορούσαμε να αναφερθούμε είναι οι εξής:

1) Μηχανισμοί της απλής καθημερινότητας όπως είναι για παράδειγμα ένα κυριακάτικο οικογενειακό τραπέζι ή ένα εορταστικό τραπέζι και
2) θεσμοθετημένοι μηχανισμοί που απευθύνονται σε μεγαλύτερα ακροατήρια, όπως για παράδειγμα το κράτος μέσω των εθνικών επετείων, των παρελάσεων και των τελετουργιών, τα μουσεία, οι μνημονικοί τόποι και διάφοροι σύλλογοι και οργανώσεις

Στη συγκεκριμένη εργασία θα βασιστούμε σε α) προσωπικές μνήμες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα β) μνήμες απογόνων, που δεν έζησαν οι ίδιοι τα γεγονότα αλλά άκουσαν αφηγήσεις για αυτά γ) στα μνημεία, στις τελετές, τις επετείους ή την απουσία αυτών δ) στην αναφορά ή πάλι στην απουσία του γεγονότος από την ντόπια βιβλιογραφία.

Κάποιες από τις συνεντεύξεις έχουν ληφθεί σε προγενέστερο στάδιο της παρούσας έρευνας, καθώς σήμερα είναι δύσκολο να βρεθεί μεγάλος αριθμός πληροφορητών που έζησαν τα γεγονότα. Οι συνεντεύξεις αυτές αποτελούν βασικό στοιχείο της έρευνας και της διερεύνησης των ζητουμένων. Εξίσου σημαντικό στοιχείο, όμως, είναι και η συμμετοχική παρατήρηση σε βάθος χρόνου. Ο γράφων, ως μέλος της κοινότητας που ερευνάται, είχε συχνά την ευκαιρία να συμμετέχει σε αυθόρμητες και εις βάθος επαφές και συζητήσεις οι οποίες απέδωσαν πολλά και χρήσιμα συμπεράσματα. Σε οικογενειακά τραπέζια, σε φιλικές επισκέψεις, στο καφενείο του χωριού, στα τοπικά πανηγύρια και σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις μου δόθηκε η ευκαιρία να αναζητήσω τα αποτυπώματα του ιστορικού γεγονότος στις μνήμες των ανθρώπων της κοινότητας.⁵ Έτσι μέσω όλων αυτών των κοινωνικών συναναστροφών αναδείχτηκε μία αυθόρμητη και ελεύθερη εκδοχή της συλλογικής μνήμης, αποδεσμευμένης από τους περιορισμούς της διαδικασίας της συνέντευξης.

Οι μνήμες των κατοίκων του Περιβολίου έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, το οποίο μεταβιβάζεται και στις επόμενες γενιές. Οι ενέργειες των Γερμανών, το κάψιμο του χωριού και οι δολοφονίες των κατοίκων παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα μιας επιπόλαιης αντίστασης μια μικρής μερίδας ανταρτών. Το κοινό μοτίβο έχει ως εξής: Οι Γερμανοί δεν

---

⁵ Σχετικά με την αξία της συμμετοχικής παρατήρησης βλ. Νιτσιάκος, 1995, 82.

είχαν σκοπό να κάψουν το χωριό. Ένας, όμως, (ή σε άλλες μαρτυρίες δυο τρεις) αντάρτης βλέποντας δυο τρεις Γερμανούς να πίνουν νερό και νομίζοντας ότι είναι μόνοι τους, πυροβόλησε εναντίον τους. Αυτοί κάλεσαν έπειτα και τους υπόλοιπους, γύρισαν και έκαψαν το χωριό.

Συγκεκριμένα η Κούλα Νιμπή – Ντόντου (έτος γέννησης 1929) η οποία βρισκόταν με την οικογένειά της στο χωριό εκείνη τη μέρα αναφέρει χαρακτηριστικά «Ερχόνταν οι Γερμανοί από την Αβδέλλα. Λίγοι ήταν. Ήταν μια μεραρχία ολόκληρη στην Αβδέλλα και ξεκίνησαν τα βουνά. Αυτό έγινε... το 43. Εκεί στο δρόμο που ερχόνταν, νομίζαν ότι είναι λίγοι οι Γερμανοί, ήταν ο Γ. , ένας Γ. της Κ. κι αυτός είχε μια παλιοκαραμπίνα, είδε γιατί ερχόνταν οι Γερμανοί, νόμιζε ήταν δυο, τρεις, πέντε, λίγοι ερχόνταν, ενώ ήταν μια φάλαγγα από πίσω ερχόνταν. Και πυροβόλησε. Αυτοί, οι Γερμανοί, δεν ερχόνταν με σκοπό να κάψουν το χωριό και να σκοτώσουν τον κόσμο, αλλά μόλις τους πυροβόλησε, γυρίσαν κι αυτός έφυγε...γλύτωσε, δεν κάηκε ούτε σκοτώθηκε. Λοιπόν οι άλλοι όλοι αρχίσαν... να φωνάζει ο κόσμος. Τι να κάνουν τώρα. Ούτε να φύγουν μπορούσαν ούτε να καθήσουν και είπαν έρχονται οι Γερμανοί. Μέχρι να πούνε, να συζητήσουν, να δούμε πόσοι Γερμανοί έρχονταν, άρχισαν και ερχόνταν πάρα πολλοί. Τι να κάνουμε τώρα... είχαμε όλοι ζώα. Κιρατζήδες, είχαμε τα πρόβατα και είχαμε και ζώα. Φέραν τα ζώα στις αυλές κι αρχίσαμε και φορτώναμε λίγα πράγματα και ξεκινήσαμε κι εμείς στο δάσος, για να κρυφτούμε».

Ο Τάκης Μπαλαμώτης (έτος γέννησης 1929) αναφέρει επίσης «Περάσαν οι Γερμανοί. Περάσαν οι Γερμανοί, βρήκαν κόσμο μέσα. Δεν τους πείραξαν. Δεν τους πείραξαν, φύγαν. Τώρα... μετά βγήκαν ορισμένοι με πολιτικά. Ήταν τρεις τέσσερις. Βγήκαν επιδεικτικά με πολιτικά και είχαν μείνει δυο Γερμανοί πίσω και πλένονταν σε μια βρύση εκεί απάνω. Όπως έμαθα γιατί δεν ήμουν εγώ εκεί.⁶ Και πλένονταν και τους πυροβόλησαν. Και γυρίσαν οι Γερμανοί και κάψαν το Περιβόλι. Και γυρίσαν οι Γερμανοί και κάψαν πόσοι; Δεκαεφτά ή

⁶ Η οικογένεια του Τάκη Μπαλαμώτη είχε φύγει λίγο καιρό νωρίτερα από το Περιβόλι για το Βελεστίνο, για να φοιτήσουν τα παιδιά στο σχολείο του Βελεστίνου.

δεκαεννιά άτομα; Κάψαν τον παππού τον δικό μου με τη γιαγιά. Τεγογιάννη. Δυο. Του Νερούτσου. Τη γυναίκα του με τα δυο τα παιδιά κι άλλοι που ήταν εκεί. Και κάψαν... και μείναν πόσα μείναν... δυο σπίτια. Του Μπέλλα, του Γιώργου του Μπέλλα ο Άγιο Γιώργης δεν κάηκε... κι ένα τίνους... του Μπέη ήταν... κάποιου. Τρία σπίτια δεν κάηκαν. . .».⁷

Παρόμοια είναι και η αφήγηση του εντεκάχρονου εκείνη την εποχή Ιωάννη Μπατακόγια, ο οποίος δίνει την επιπλέον πληροφορία ότι οι Γερμανοί στρατιώτες που δέχτηκαν την επίθεση ήταν επιστήμονες. Συγκεκριμένα αναφέρει «Τον Οκτώβριο του 1943 οι Γερμανοί κατέφθασαν στο Περιβόλι, με εντολή να κάψουν χωριά της περιοχής. Τρεις Γερμανοί στρατιώτες επιστήμονες που έκαναν έρευνες για κοιτάσματα και άλλες πηγές πλούτου στην περιοχή, πήγαν στην Αβδέλα. Η μονάδα δεν τους περίμενε να επιστρέψουν και ξεκίνησε προς την «Βάλια Κάλντα» όπου και θα στρατοπέδευε.

Οι τρεις στρατιώτες επιστρέφοντας μετά από δύο ημέρες ζήτησαν πληροφορίες από δύο γυναίκες που συνάντησαν στο δρόμο με τα παιδιά τους. Η μία από αυτές που γνώριζε γαλλικά συνεννοήθηκε μαζί τους και τους υπέδειξε τον δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσουν για την κοιλάδα. Πηγαίνοντας δέχτηκαν επίθεση με πυροβολισμούς από κατοίκους του χωριού που ήταν ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ, χωρίς να τραυματιστούν. Όταν συνάντησαν την μονάδα τους και είπαν τι συνέβη, ο διοικητής έδωσε εντολή να γυρίσουν στο Περιβόλι και να το κάψουν, αν και δεν το είχαν σκοπό εκ των προτέρων. Στην επιστροφή προς το χωριό πυροβόλησαν και σκότωσαν μερικούς βοσκούς.

Οι κάτοικοι που κατάλαβαν ότι οι Γερμανοί επιστρέφουν και μάλιστα με άγριες διαθέσεις έφυγαν και κρύφτηκαν στο δάσος γύρω από το χωριό όσο πιο μακριά μπορούσαν. Όταν η Γερμανική μονάδα πλησίασε στο εξωκλήσι του Αϊ-Σωτήρα συναντήθηκε με ομάδα ανταρτών και έγινε άγρια μάχη. Εκεί οι αντάρτες νικήθηκαν.

---

⁷ Παρόμοιες με του Τάκη Μπαλαμώτη είναι και οι αφηγήσεις των Κολούσιου Σαμαρά και Γεωργίου Δ. Μπέη που εντοπίζονται στο: Βήττος, 2000, 260.

Σκοτώθηκαν 8-9 άντρες τους αφού οι Γερμανοί είχαν δύναμη μεγάλη (περίπου 250 άντρες, μάλλον ένας λόχος). Όταν έφτασαν στο Περιβόλι, έκαψαν όλα τα σπίτια εκτός από τη μεγάλη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και 2-3 σπίτια που γλύτωσαν. Σκότωσαν και έκαψαν στα σπίτια τους 29 άτομα, όλους εκείνους τους κατοίκους του χωριού που δεν πρόλαβαν να φύγουν, ανάμεσα τους και τις δύο γυναίκες με τα παιδιά τους που τους υπέδειξαν τον δρόμο τις προηγούμενες μέρες. Ήταν 23 Οκτωβρίου του 1943».⁸

Οι κάτοικοι του χωριού μάταια σχημάτισαν επιτροπή προκειμένου να πείσουν τους Γερμανούς να μην κάψουν το χωριό. Όσοι κάτοικοι έμειναν με σκοπό να σώσουν τα σπίτια τους κάηκαν.⁹ Κάποιες περιπτώσεις είναι πραγματικά συγκλονιστικές. Οι αφηγήσεις σχετικά με την τύχη της γυναίκας και των δύο παιδιών του δασάρχη (το επίθετό του ήταν Νερούτσος) κυριαρχούν. «Ήταν ένας δασάρχης, ήταν παντρεμένος και είχε δύο παιδάκια, ήταν μικρά. Ήταν δασάρχης στο Περιβόλι. Έμεινε στο Περιβόλι. Αλλά ήταν αυτός στα δάση. Ήταν στο δάσος πάντα. Και νοικιάσαν ένα σπίτι στον Παπαθανάση. Η γυναίκα του ήταν με τα παιδιά του και μόλις είπαν ότι έρχονται οι Γερμανοί και άρχισε ο κόσμος να φεύγει αυτή τα 'χασε, δεν ήξερε τι να κάνει με τα παιδιά τώρα. Και έκατσε στην αυλή. Πήγαν τη σκότωσαν, σκότωσαν και τα δυο της τα μικρά, και ύστερα είχε πολλά δέντρα η αυλή, βάλαν φωτιά, κάηκαν τα δέντρα και καήκαν κι αυτοί». Άλλοι εκτελέστηκαν την ώρα που προσπαθούσαν να διαφύγουν,

⁸ Παρατηρούμε για άλλη μια φορά ότι το βασικό μοτίβο είναι ίδιο. Αν και υπάρχουν ορισμένα ανακριβή στοιχεία, όπως για παράδειγμα ο αυξημένος αριθμός των νεκρών ή η λανθασμένη ημερομηνία (23 αντί για 25 Οκτωβρίου), η μαρτυρία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς στη συνέχεια της συνέντευξης περιγράφονται και οι προσπάθειες των οικογενειών να σωθούν καταφεύγοντας στα γύρω δάση και παραμένοντας εκεί, παρόλες τις δυσκολίες, τον χειμώνα του 1943-44. Ολόκληρη η μαρτυρία σε άρθρο της ιστοσελίδας www.grevenamedia.gr με τίτλο «Συνέντευξη μαθήτριας της Τετάρτης τάξης από τον παππού της για το ολοκαύτωμα των Γρεβενών τον Ιούλιο του 1944» (ημερομηνία άρθρου 18 Οκτωβρίου 2013, ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης 22-03-2023).

⁹ Μία τέτοια περίπτωση είναι η περίπτωση της οικογένειας Τεγογιάννη. Το ηλικιωμένο ζεύγος έμεινε για να σώσει το σπίτι αλλά τελικά δεν σώθηκε ούτε το σπίτι αλλά ούτε και αυτοί οι ίδιοι. Το ίδιο συνέβη και με το ζεύγος Παταχιούτα. Αφήγηση Κούλας Νιμπής – Ντόντου (έτος γέννησης 1929).

όπως η Χαρίκλεια Μούχα (πυροβολήθηκε στην τοποθεσία Γκουρντουμπίλια καθώς προσπαθούσε να διαφύγει προς τον «Κήπο της Έρης»), ή ο Νίκος Ζιόμπουρας, ο οποίος, όμως, δεν σκοτώθηκε μέσα στο χωριό αλλά στην περιοχή Ζιώγα, την ώρα που βρισκόταν στα πρόβατά του.¹⁰

Αυξημένη βαρύτητα στις αφηγήσεις έχει η εξιστόρηση των προσπαθειών διάσωσης των οικογενειών. Η οικογένεια του Σωτήρη Νιμπή έφυγε προς την περιοχή Călini al scracu (Καλύβι του σκορπιού). Τους ακολούθησαν και όσες οικογένειες ανήκαν εκείνη την εποχή στο τσελιγκάτο του Νιμπή. Μαζί τους πήραν και την παλιά, ασημένια εικόνα του Αγίου Γεωργίου, για να τη σώσουν. Η Κούλα Νιμπή Ντόντου θυμάται χαρακτηριστικά¹¹ «Ένας από αυτούς ήταν ο Στέργιος ο Βράκας.¹² Αυτός είπε: Τι θα τον κάνουμε τον Άγιο Γιώργη; Όλοι φεύγουμε, τον Άγιο Γιώργη θα τον αφήσουμε εδώ; Είπε στον πατέρα μου. Ποιος μπορεί να τον πάρει, είπε. Θα τον βάλουμε στην Μάτα - ένα μουλάρι που είχαμε, το πιο δυνατό, μικρό, πέντε έξι ετών - θα τον βάλουμε αλλά πώς θα τον φορτώσουμε; Θα τον φορτώσουμε από τη μία πλευρά και από την άλλη θα βάλουμε, τι να βάλουμε... είχαμε έναν τενεκέ για βούτυρο, και θα πάρουμε και μερικές κότες, να σφάξουμε να φάμε. Δεν είχαμε τίποτα, ούτε φωμί ούτε τίποτα. Φορτώσαμε, φύγαμε, φτάσαμε εκεί, στο «Καλύβι του σκορπιού», ήταν ένα βουνό από πάνω μέχρι κάτω[...] το μέρος είχε δάσος πολύ εκεί. Και φορτώνουμε τον τενεκέ από τη μία και τον Άγιο Γιώργη από τη άλλη. Η πλευρά του Άγιο Γιώργη ήταν πιο ελαφριά και βάλαμε και τις κότες. Και είπαν οι κτηνοτρόφοι που ήξεραν το μέρος ένας ένας να ανεβούμε προς τα πάνω. Και όταν ανεβούμε να βάλουμε τα πόδια σε ένα δέντρο και να μην κουνιόμαστε καθόλου, για να μη δουν κίνηση οι Γερμανοί. Ξεφόρτωσαν και τον Αη Γιώργη οι άντρες, και τον έβαλαν μέσα σε ένα πεσμένο πεύκο, σε ένα καμένο και τον έκρυψαν, να μην φαίνεται. Κι εμείς φύγαμε, ανεβήκαμε

¹⁰ Αφήγηση της Κούλας Νιμπή-Ντόντου (έτος γεννησης 1929).

¹¹ Η αφήγηση είναι στη βλαχική γλώσσα. Η απόδοση στα ελληνικά έγινε από τον γράφοντα.

¹² Εννοεί από αυτούς που αποτελούσαν το τσελιγκάτο του Σωτήρη Νιμπή.

πάνω. [...] Δεν μας βρήκαν οι Γερμανοί. Κοιτούσαμε από πάνω. Αντανακλούσε ο ήλιος στον τενεκέ, χτυπούσαν τα φτερά τους οι κότες και είπαμε ότι τον βρήκαν τον Αγιο Γιώργη. Πήραν τις κότες, τον τενεκέ... αλλά δεν τον βρήκαν τον Αϊ-Γιώργη».¹³

Άλλες οικογένειες κατευθύνθηκαν σε άλλα σημεία προκειμένου να προστατευτούν. Κάποιες τις βρήκε ο γερμανικός στρατός αλλά δεν τις πείραξε. Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις ορισμένοι Γερμανοί στρατιώτες έδειξαν ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπο, όπως φαίνεται από την περίπτωση της οικογένειας Γίτση. Η οικογένεια είχε καταφύγει στην περιοχή Λουμίτζα. Οι Γερμανοί τους βρήκαν αλλά δεν τους πείραξαν. Κουβάλησαν οι ίδιοι τα μωρά παιδιά της οικογένειας προκειμένου να περάσουν με ασφάλεια το ποτάμι.¹⁴

Αν και η πυρπόληση του χωριού αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο για την ιστορία του οικισμού και επηρέασε καθοριστικά τη ζωή και την εξέλιξη της κοινότητας και των μελών της, είναι αξιοσημείωτο ότι είναι ελάχιστες οι αναφορές σε αυτό στην ντόπια βιβλιογραφία.¹⁵ Τόσο οι παλιότεροι συγγραφείς, οι οποίοι έζησαν τα γεγονότα¹⁶, όσο και οι νεότεροι δεν αφιέρωσαν παρά ελάχιστες παραγράφους στο γεγονός. Λείπει, λοιπόν, η συμβολή των ανθρώπων εκείνων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν όπως οι «άνθρωποι μνήμες» στις κοινωνίες χωρίς γραφή, σύμφωνα με τον Λε Γκοφ (Λε Γκοφ, 1998, 93), δηλαδή οι άνθρωποι εκείνοι που θα διατηρούσαν ζωντανή τη μνήμη με σκοπό τη

¹³ Την ίδια μέρα, σύμφωνα με την αφήγηση, σκοτώθηκε και μία έγκυος γυναίκα. Ήταν η σύζυγος του Πότη (Παναγιώτη) Καλόγηρου που γλίστρησε καθώς προσπαθούσε να κρυφτεί από τους Γερμανούς και έπεσε στην πλαγιά.

¹⁴ Αφήγηση Νικολάου Γίτση (έτος γέννησης 1945), όπως την άκουσε από τη μητέρα του, Φανίτσα Καλόγηρου – Γίτση, αυτόπτη μάρτυρα στο περιστατικό.

¹⁵ Με τον όρο αυτό εννοούμε τα βιβλία που αφορούν εξ ολοκλήρου το Περιβόλι και είναι γραμμένα από συγγραφείς μέλη της ίδιας της κοινότητας. Συγκεκριμένα αναφερόμαστε στα Ντόντος & Παπαθανασίου, 1973, Σαράντης, 1977 και Σαββανάκης, 2009.

¹⁶ Ιδιαίτερα ο Θεόδωρος Σαράντης, στρατιωτικός και συγγραφέας, ήταν δραστήριος εκείνη την εποχή. Ήταν διορισμένος νομάρχης Τρικάλων. Στα τέλη του 1942 άρχισε να διαβιβάζει πληροφορίες στο ΕΑΜ σχετικά με την επίθεση που ετοίμαζαν οι Ιταλοί εναντίον των ανταρτών την άνοιξη του 1943. Έπειτα, σύμφωνα με τον Mazower, λειτούργησε ως σύνδεσμος ανάμεσα στο Ζέρβα και στους Γερμανούς (Mazower, 1994, 159-160).

συνοχή της κοινότητας. Αυτοί οι ντόπιοι διανοούμενοι – ιστορικοί συχνά οδηγούνται σε μία ηρωοποίηση των αθών θυμάτων (Κούρος, 2016, 22). Οι ελλιπείς αναφορές, λοιπόν, σε συνδυασμό με την απουσία ενός μνημείου και μνημονικών τελετών εξηγεί και το γεγονός ότι στη συλλογική μνήμη μέχρι και σήμερα δεν έχει διατηρηθεί έντονα κάποια ηρωική πλευρά των θυμάτων. Ανακαλούνται στη μνήμη ως αθώα θύματα που ενδεχομένως πλήρωσαν την επιπολαιότητα κάποιων.

Μέχρι το καλοκαίρι του 2022 δεν είχε καθιερωθεί κάποια επέτειος ούτε είχε κατασκευαστεί ένα μνημείο στη μνήμη των θυμάτων. Για πολλές δεκαετίες, λοιπόν, έλειπε από την κοινότητα ένας τόπος μνήμης που να συμβάλλει στη διατήρηση και την παραγωγή της συλλογικής μνήμης. Το καλοκαίρι του 2022, επί προεδρίας Ιωάννου (Νάκου) Ντόντου, τοποθετήθηκε για πρώτη φορά, στην κεντρική πλατεία του χωριού, το Μεσοχώρι, μια λιτή μεταλλική πλάκα με τα ονόματα δεκαέξι νεκρών.¹⁷ Η μνήμη παραμένει μέχρι στιγμής ιδιωτική καθώς λείπουν οι οργανωμένες εκδηλώσεις που θα της δώσουν έναν δημόσιο χαρακτήρα.

¹⁷ Τα δεκαέξι ονόματα των νεκρών όπως αναφέρονται στο μνημείο είναι τα εξής : Νούλα Πατακιούτα, Χάιδω Γιάτσου, Νικόλαος Ζιόμπορας του Μπούσιου, Φανή-Μάνου Σιουμουρέκη, Χαρίκελια Μούχα, Σταματία Σαμαρά, Ευαγγελή Τεγουγιάννη-Νερούτσου, Γεώργιος Νερούτσος (3 ετών), Ανδρέας Νερούτσος (1 έτους), Βικτωρία Παπαρίζου, αβάπτιστο Παπαρίζος, Σύρμω Παπαρίζου, Αντωνία Τεγουγιάννη, Ιωάννης Γούσιος Τεγουγιάννης, Ντούλα (Κωνσταντούλα) Περδίκη, Βάγγιω Γούση-Κάγκουρα. Μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τα ονόματα των θυμάτων με βάση τη μέχρι τώρα έρευνα. α) Το επίθετο της γυναίκας του δασάρχη Νερούτσου δεν ήταν Τεγουγιάννη. Ούτε ο Νερούτσος ούτε η σύζυγός του που σκοτώθηκε είχαν καταγωγή από το Περιβόλι β) Ο Χ. Βήττος δεν αναφέρει την Βάγγιω Γούση (ο θάνατός της είναι επιβεβαιωμένος) και προσθέτει κάποια θύματα. Συγκεκριμένα την Ευαγγελή Τσιούτσιου, Τάμου Σαμαρά, Ιωάννη Παπαρίζο (δεν γνωρίζουμε αν εννοεί το αβάπτιστο μωρό), Ιωάννη Μπέλλα (ο οποίος λανθασμένα αναφέρεται ότι σκοτώθηκε το 1943. Σκοτώθηκε το 1944), Μιχαήλ Κουτέρη (ο οποίος λανθασμένα αναφέρεται ότι σκοτώθηκε το 1943. Σκοτώθηκε το 1944) γ) Με βάση την αφήγηση της Κούλας Νιμπή-Ντόντου είναι πιθανόν να υπάρχει άλλο ένα θύμα καθώς αναφέρει ότι σκοτώθηκε το ζεύγος Πατακιούτα κι όχι μόνο η γυναίκα. Επίσης αναφέρει ότι, αν και δεν σκοτώθηκε από τους Γερμανούς, σκοτώθηκε εκείνες τις μέρες στη προσπάθειά της να διαφύγει από τους Γερμανούς και η γυναίκα του Πότη Καλόγηρου.

Συμπεράσματα

Τρία είναι τα βασικά σημεία που ενδιαφέρουν έναν ερευνητή στη μελέτη της μνήμης. Το περιεχόμενό της, η διαδικασία διατήρησης και μεταβίβασής της και η λειτουργία-σημασία της (Γκαζή, 2010, 348). Βασιζόμενοι σε αυτά τα τρία βασικά σημεία μπορούμε να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα αντίστοιχα ερευνητικά ερωτήματα που εντοπίζονται στην περίπτωση υπό μελέτη. Δηλαδή, τι θυμούνται τα μέλη της κοινότητας από το ιστορικό γεγονός; Με ποιον τρόπο διατήρησαν και μεταβίβασαν τη μνήμη ή τις μνήμες; Ποια σημασία και ποιο νόημα έχει λάβει η συλλογική μνήμη;

Παρόλο που οι προσωπικές μνήμες, οι αφηγήσεις και οι εμπειρίες έχουν ιδιαίτερη σημασία και λειτουργούν επικουρικά στην ιστορική έρευνα, φωτίζοντας πολλές φορές διάφορες πτυχές κάποιων ιστορικών γεγονότων, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ιστορία βασίζεται στη λογική επεξεργασία, ενώ η μνήμη στο συναίσθημα και στη προσδοκία. Μπορεί να λειτουργήσει ως «(ασταθής) αποθήκη της ιστορίας και ηχητικός (ζωντανός) αντίκτυπος της ιστορικής εργασίας» (Λε Γκοφ, 1998, 143). Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η συλλογική μνήμη δεν συμβαδίζει πάντοτε απαραίτητως με την ιστορία και ότι τη χρησιμοποιούμε όχι τόσο για να μάθουμε τι ακριβώς συνέβη στο παρελθόν αλλά πώς μία εκδοχή του παρελθόντος καλύπτει τις ανάγκες κάποιων ομάδων στο παρόν.

Μέσω της εξέτασης των αφηγήσεων τόσο των αυτοπτών μαρτύρων του γεγονότος, όσο και απογόνων τους αλλά και με βάση τη συμμετοχική παρατήρηση αναδεικνύεται ένα κοινό μοτίβο το οποίο παρουσιάζεται ως εξής: Οι Γερμανοί δεν θα έκαιγαν το χωριό. Το έκαναν γιατί κάποιοι, ενεργώντας επιπόλαια, τους επιτέθηκαν. Αυτό το φαινόμενο, βέβαια, δεν είναι κάτι που παρατηρείται μόνο στην περίπτωση του Περιβολίου. Πάντως κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από την ιστορική έρευνα. Η επιχείρηση «Πάνθηρας» ήταν μια εκτεταμένη και καλά οργανωμένη στρατιωτική επιχείρηση και το Περιβόλι, όπως και τα υπόλοιπα ορεινά χωριά της περιοχής που βρέθηκαν στο επίκεντρο, ήταν πολύ δύσκολο να διασωθεί, ειδικά από τη στιγμή που υπήρξαν σφοδρές συγκρούσεις στην περιοχή.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό, όσον αφορά το περιεχόμενο της μνήμης, είναι και η συχνή σύγχυση των γεγονότων. Είναι αρκετά συχνό το φαινόμενο τα μέλη της κοινότητας να μπερδεύουν δύο διαφορετικά περιστατικά. Συγκεκριμένα, την επόμενη χρονιά, δηλαδή το 1944, ο γερμανικός στρατός σκότωσε στην περιοχή του Περιβολίου τρεις ακόμα νεαρούς άντρες. Πρόκειται για τους Γιάννη Ρόκα, Γιάννη Μπέλλα και Θανάση Χονδροδίνη. Ένας τέταρτος ο Χρήστος Σαράντης σώθηκε, λόγω καθαρής τύχης, την τελευταία στιγμή. Ο ίδιος αφηγείται το περιστατικό ως εξής: «Ήταν οι Γερμανοί σταματημένοι εκεί. Και έτρεχαν να βρουν έναν αντάρτη.[...] Εκεί ήταν κι ο πεθερός μου τσομπάνος σε ένα κτηνοτρόφο περιβολιώτη. Τον έπιασαν. Τον πήραν. Πήραν τον Νίκο τον Ταχούλα από το Ταχταλασμάν. Ήταν λίγο πιο νέος αυτός. Όταν πήγαν πάνω στην Padea Spina βρήκαν τον Γιάννη τον Ρόκα και τον Γιάννη τον Μπέλα. Πού τους έπιασαν αυτούς δεν ξέρω, δεν μου είπε ο πεθερός μου. Ήταν τέσσερις. Ο πεθερός μου, ο Γιάννης ο Μπέλλας, ο Ρόκας και ένας από το Ταχταλασμάν, ένας Χονδροδίνης. Ηλικία όλοι μικροί, γύρω στα είκοσι. Κι ήταν κι ένας ξένος, ένας Γκρέκος, δεν τον ήξεραν ποιος ήταν. Έμειναν 4-5 μέρες εκεί. Τέσσερις Βλάχοι κι ένας Γκρέκος[...]. Και κατάλαβαν ότι θα τους πάνε στο απόσπασμα. Τους έβαλαν όρθιους με τα χέρια σηκωμένα, με πρόσωπο στην ήλιο. Τους βάλαν όλους σε σειρά. Ο φαντάρος στα πέντε μέτρα με το τουφέκι...να τους σκοτώσουν[...] Τελευταίος έμεινε ο πεθερός μου. Μέχρι να μπει στη σειρά κι ο πεθερός μου, περδικλώθηκε από μία πέτρα και έπεσε στον Γερμανό. Κι έπεσε ο Γερμανός κάτω. Ο πεθερός μου δεν έμεινε όρθιος, έπεσε στα πυξάρια. Οι Γερμανοί πυροβόλησαν αμέσως προς αυτούς που ήταν όρθιοι. Τους πέτυχαν. Ο πεθερός μου έπεσε στα πυξάρια. Έπεσε κι ο Ρόκας στα πυξάρια. Χτυπημένος. Ο πεθερός μου έπεσε δίπλα χωρίς να έχει χτυπηθεί. Του είπε ο Ρόκας: Χρήστο, αν δεν είσαι χτυπημένος, φύγε. Θα μας σκοτώσουν.»¹⁸ Συχνά, λοιπόν, παρατηρήθηκε το φαινόμενο τα

¹⁸ Η σύλληψη και η εκτέλεση έγινε σε δύο ισιώματα (πεδιάδες) στην ευρύτερη περιοχή του Περιβολίου, την Padea spāna (σπανή πεδιάδα) και την Padea cu scini (πεδιάδα με αγκάθια). Ο Χρήστος Σαράντης τελικά διέφυγε τραυματισμένος. Σε

μέλη της κοινότητας να μην μπορούν να ξεχωρίσουν τα δύο περιστατικά και έτσι να θεωρούν πως κάποια από τα θύματα που σκοτώθηκαν το 1944 σκοτώθηκαν το 1943.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, μέχρι το καλοκαίρι του 2022 δεν υπήρχε κανένα μνημείο που να θυμίζει την πυρπόληση του χωριού και τα αθώα θύματα. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη «στη συλλογική μνήμη δεν ανακαλείται το παρελθόν, το παρελθόν δείχνεται» (Σταυρίδης, 2006, 17). Ένα μνημείο, λοιπόν, θα μπορούσε να επιτελέσει αυτόν ακριβώς το σκοπό. Να δείχνει το παρελθόν. Όμως, αν και οι μνημονικοί τόποι μπορούν να λειτουργήσουν ως ένα εργαλείο διατήρησης της μνήμης, ενώνοντας το παρελθόν με το παρόν, ένας τέτοιος έλειπε για δεκαετίες από το Περιβόλι. Στην προσπάθεια διατήρησης και μεταβίβασης της συλλογικής μνήμης έλειπε ο επίσημος, θεσμοθετημένος λόγος. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε δύο αποτελέσματα. Από τη μία στην εξασθένηση της συλλογικής μνήμης. Οι νεότερες γενιές γνωρίζουν ελάχιστα για το περιστατικό και για τα θύματα καθώς δεν υπήρχε ένας μνημονικός τόπος ή μία τελετή, που θα ζωντανεύε και θα ανατροφοδοτούσε τις μνήμες. Από την άλλη στην περίπτωση του Περιβολίου δεν παρατηρείται μία διττή εικόνα των θυμάτων, διαφορετική στον επίσημο λόγο απ' ότι στον ιδιωτικό οικογενειακό, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα στην περίπτωση του Κεφαλοβρύσου τα θύματα παρουσιάζονται στον επίσημο λόγο και κατ' επέκταση στη συλλογική μνήμη ως ήρωες, ενώ στην ατομική και οικογενειακή μνήμη ως απλοί άνθρωποι (Κούρος, 2016, 9). Στη συλλογική μνήμη του Περιβολίου, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, η εικόνα που κυριαρχεί στις μνήμες των ανθρώπων είναι αυτή των αθώων θυμάτων.

μία σπηλιά βρήκε κρυμμένο τον αντάρτη που κυνηγούσαν οι Γερμανοί. Κάποια στιγμή αυτός βγήκε να πάρει νερό και τότε ακούστηκαν πυροβολισμοί. Δεν τον ξαναείδε. Ο Χρήστος Σαράντης αφού έμεινε λίγες μέρες στο Περιβόλι, μεταφέρθηκε από τον αδελφό του στη Σαμαρίνα, όπου το ΕΑΜ είχε νοσοκομείο, προκειμένου να αναρρώσει. Η αφήγηση είναι αρκετά λεπτομερής και ζωντανή. Εδώ παρουσιάζονται μόνο τα πιο σημαντικά κομμάτια. Την ιστορία μου διηγήθηκε ο Πάνος Αποστολίνης, γαμπρός του επιζήσαντα Χρήστου Σαράντη. Η γλώσσα αφήγησης είναι η βλαχική και η απόδοση στα ελληνικά έγινε από τον γράφοντα.

Είναι δεδομένο, όμως, ότι η μνήμη δεν είναι αμετάβλητη αλλά αποτελεί προϊόν συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης. Η πρόσφατη τοποθέτηση του μνημείου είναι πιθανόν να δημιουργήσει μία νέα δυναμική σε σημείο που μία μελλοντική έρευνα να καταλήξει σε διαφορετικά συμπεράσματα.

Βιβλιογραφία

- Αρσενίου Λ. (1999). *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*. τ. β', Λάρισα: Ελλα.
- Βήττος Χ. (2000). *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο αντάρτικο*, Θεσσαλονίκη: Art of text.
- Γκαζή Α. (2010). Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο, στο Μερούσης Ν., Στεφανή Ευ., Νικολαΐδου Μαριάννα (επιμ.), *Τρεις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλης-Παπαστερίου*, Θεσσαλονίκη: Κορνηλία Σφακιανάκη.
- Γκανάτσιος Β. (Χείμαρρος) (2004). *Ένας δάσκαλος καπετάνιος καταγράφει και αξιολογεί τη δεκαετία 1940-1950*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Δορδανάς Σ. (2002). *Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, [διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη.
- Δρόσος Ζ. (1984). *Φαρδύκαμπος. Η Δυτική Μακεδονία στα άρματα*, Αθήνα: χ.ε.
- Halbwachs M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κούρος Θ. (2016). Παραχάραξη ή δικαίωση; Η διεκδίκηση της μνήμης και του χώρου μέσα από ένα παλίμψηστο μνημείο, *Ethnologia On-line*, (7): 1-26.
- Κωνσταντινίδης, Δ. (2011). *Επιχείρηση «Πάνθηρας»*. Οι Γερμανοί εισβάλλουν και πυρπολούν την Πίνδο, Τρίκαλα: χ.ε.
- Λε Γκοφ Ζ. (1998). *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα : Νεφέλη.
- Μάγερ Χ. (2009). *Αιματοβαμμένο Εντελβάις*, τ. β', Αθήνα: Εστία.
- Mazower M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Μαντόγλου Α. (2011). Αυτοβιογραφική μνήμη και «λήθη» σε προσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο, *Hellenic Journal of Psychology*, (8): 193-228.
- Νιτσιάκος Β. (1995). Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση και τη διαχείριση της κοινωνικής μνήμης. Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης, στο Νιτσιάκος Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Αθήνα: Πλέθρον: 79-125.
- Ντόντος Γ. – Παπαθανασίου Γ. (1973). *Το Περιβόλι. Η αετοφωλιά της Πίνδου*, Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Σαββανάκης Γ. (επιμ.) (2009). *Οι Βλάχοι της Μαγνησίας*, Βόλος: Εταιρεία Κοινωνικής Παρέμβασης και Πολιτισμού της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μαγνησίας.
- Σαράντης Θ. Κ. Π. (1977). *Το Χωριό Περιβόλι Γρεβενών (Συμβολή στην ιστορία του Αρματολικίου της Πίνδου)*, Αθήνα: χ.ε.
- Σταυρίδης Σ. (2006). Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη, στο Σταυρίδης Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.